

Berger Viktor

Inklúzió és exklúzió

Georg Simmel individualitáselméletének néhány vonásáról

Absztrakt: Georg Simmel a modernitás és individualitás összefüggésére két olyan gondolati alakzatot is kínált, amelyek a mai kontextusban is relevánsak: az egyikben az individualitás a társadalmi körökbe való bekapcsolódás révén jön létre, a másik szerint az elszemélytelenítő társadalmi kapcsolatokból való kimaradás által. Az inklúzió modelljét Simmel az 1880-as és 1890-es évek fordulóján fogalmazta meg először, míg az exklúzió modellje az 1900-as *A pénz filozófiájától* fogva van jelen nála. Mindkét gondolati alakzat logikája megjelenik a kortárs elméletekben is: Bernard Lahire plurális cselekvőről szóló elmélete az inklúzió modelljével, a modern individuumszemantika Niklas Luhmann-i leírása pedig az exklúzió modelljével állítható párhuzamba, ami a simmeli gondolatok mai napig tartó frissességét demonstrálja. A tanulmány végül arra a kérdésre keresi a választ, hogy a két modell valóban élesen elkülönül-e egymástól Simmelnél, vagy ha nem, miféleképp hangolhatók össze a látszólag egymással ellentétes elképzelések.

Kulcsszavak: Simmel, modernitás, individuum, individualitás, Niklas Luhmann, Bernard Lahire

Köszönöm Szabari Verának az íráshoz fűzött értékes megjegyzéseit.

Georg Simmel az individualizáció egyik első szociológiai teoretikusa volt. E tekintetben nem volt egyedül, hiszen a szociológia klasszikusai (így például Durkheim vagy Weber) több vagy kevesebb intenzitással maguk is foglalkoztak a témával. A 19. század, és különösen az utolsó harmada a nagy társadalmi átalakulások kora volt, amikor az industrializáció és az urbanizáció hatására nagy embertömegek szakadtak ki a tradicionális kötelékeikből és kerültek új életösszefüggésekbe – e folyamatok pedig alapvetően befolyásolták az első szociológusgeneráció tapasztalatait. Simmel azonban kiemelkedik a pályatársai közül a tekintetben, hogy több írásában expliciten és rendszerezetten foglalkozik az individualizálódással.

Az individualizáció e korai elméleteivel kapcsolatban manapság befolyásos az az Ulrich Beck és elméleti köre által hangoztatott nézet, mely szerint azok egy a mai társadalmi világtól eltérő kontextusra reflektáltak, s következőképpen nem is a jelent meghatározó, hanem másfajta individualizációs folyamatokkal foglalkoztak (Beck 1999; Beck-Gernsheim 2011 [1994]). Ulrich Beck és Elisabeth Beck-Gernsheim például azt írják, hogy a 20. század végi individualizációs tendenciák megkülönböztető sajátossága, hogy tömegeket érintenek, és leginkább a munkaerőpiac összefüggésében bontakoznak ki. Ezzel a jelenbeli tömeges és munkaerőpiaci individualizációval állítják szembe a jelenség 19. századi változatát, amely leginkább „polgáriként” jellemezhető, mivel ez a szerzőpáros szerint a tradicionális kapcsolatból kiagyazott művelt polgári egyének társadalmi kitermelődésének folyamatára vonatkozik, ami természetesen csak keveseket érintett (Beck és Beck-Gernsheim 2011 [1994]: 21; vö. Beck 1999 [1983]: 326). E nézőpont alapján a korai individualizációelméletek – s köztük a simmeli – reménytelenül avítottak: a ma nézőpontjából nem különösképpen hasznosak, legfeljebb csak a saját korukra érvényesek.

Ezzel a vélekedéssel szemben azt kívánom megmutatni, hogy Simmel individualitáselmélete nem pusztán a múltbeli jelenségek interpretálására használható, hanem az individualizáció kortárs szociológiai elméleti értelmezésének kontextusában is. A simmeli életmű gazdag az individualizmussal kapcsolatos fejtegetésekben. A teljesség igénye nélkül² leginkább az a kérdés érdekel, hogy a nagy társadalmi rendszerek, struktúrák és a társadalmi körök kontextusában hogyan és miképp jön létre és létezhet individualitás, személyesség. A társadalmi körök Simmel egyik központi, ám nem pontosan definiált fogalma. Felhasználási módja azonban világossá teszi, hogy e fogalom valamiféleképpen a társadalmi kapcsolatokat jelöli. Mindegyik körnek van valamilyen szervezőelve, például a városi kapcsolat (család, rokonság), a fizikai közelség (szomszédság, település), a szakmai tartalom (foglalkozási csoportok). Lehetnek születésünknél fogva adottak vagy szabadon választottak. A társadalmi kapcsolat mellett a társadalmi hálózat vagy társadalmi csoport jelenti a kifejezés mai megfelelőit, míg a társadalmi szerep a kapcsolatból adódó kötelezettségek és elvárt viselkedések együttesét. A társadalmi körök összefüggésében Simmel rögtön két olyan „modell” is kínál, amelyek mai szemmel nézve is frissen hatnak. Némileg luhmanniánus szellemiségben az egyiket az inklúzió, a másikat az exklúzió modelljeként fogom hívni. Az egyik és a másik rekonstrukcióját követően mindkettővel párhuzamba állítom egy késő 20. századi, illetve kortárs szerző hasonló logikájú elméletét, ezáltal demonstrálva a simmeli gondolatok frissességét. A tanulmány végül arra a kérdésre keresi a választ, hogy a két gondolati alakzat valóban élesen elkülönül-e egymástól Simmelnél, vagy ha nem, miféleképp hangolhatók össze a látszólag egymással ellentétes elképzelések.

2 Nem fogom tárgyalni például „Az individualizmus” című rövid, az olasz és a német típusú individualitásfelfogást szembeállító írását (Simmel 2001 [1917]), amely nem illeszkedik a szűkebben meghatározott témához.

Individualitás mint inklúzió

Simmel szerint általános emberi vonás, hogy egyaránt törekszünk másokhoz hasonlulni és elkülönülődni tőlük (Simmel 2001 [1904]: 180), minden társadalomban jelen van az individualitás és a kollektivitás sajátos elegye. A *társadalmi differenciálódásról* (1890) című művében Simmel azt fejti ki, hogy az egyéni és a társadalmi jelleg viszonylag állandó „aránya” figyelhető meg minden korszak mindegyik kultúrájában, mivel az egyik magas fokát a másik alacsonyabb szintje egyensúlyozza ki (Simmel 1890: 172–173). A kis és differenciálatlan körök esetében (amelyek a premodern körülmények között dominánsak) ez az egyensúly azáltal jön létre, hogy e társadalmakon belül alacsony az individualitás és az egyéni szabadság foka, míg e csoportok egymástól nagyon markánsan elkülönülnek, vagyis az egyediség az egyes emberek szintjén alacsony (kollektívizmus), míg csoportszinten magas fokú „individualitás” jelenik meg. Ezzel szemben a nagy és differenciált körök sokaságával jellemezhető modern társadalmakban élő emberek nagy különbségeket mutatnak egymáshoz képest, egyénileg szabadabbak, az individualitás tehát az egyéni szinten van jelen, ugyanakkor e társadalmak egészében viszonylag hasonlatosak egymáshoz, vagyis kollektív szinten az egyediség alacsony foka jellemző (Simmel 1890: 173–174).

A modernitás tehát Simmel értelmezésében hangsúlyeltolódást hoz a kollektívumok összefüggésében értelmezhető egyediségtől az egyes emberek szintjén megjelenő individualitásig. Ezt a mozgást az teszi szükségessé, hogy a csoport növekedésével konkurencia és sűrűlődések jönnek létre. Az ebből adódó hátrányok kiküszöbölése és a társadalmi kohézió fenntartása érdekében valamilyen szempont szerint egymástól elkülönülő, specializált körök kialakulására kerül sor, a szakosodás pedig végső soron az egyén specialitását is kialakítja (Simmel 1890: 169).³ A kis és homogén körök differenciálódása során két egymással párhuzamos mozgás figyelhető meg: az individualizáló differenciálódás és a távoli személyekhez és körökhöz való kapcsolódás. Vagyis a differenciálódás meglazítja a közelihez fűződő kapcsolatainkat, hogy helyettük újak létesüljenek távol lévő személyekhez (Simmel 1890: 171–172). Ez a minta figyelhető meg a középkor végétől beinduló nagy, több évtizedet és évszázadot igénybe vevő átalakulási folyamatban.⁴

Ezen az általános szinten Simmel a későbbiekben is hű maradt a *Differenciálódás*-kötet gondolataihoz, ugyanakkor e műben olyan fejtegetések is jelen vannak, amelyek az egyéni meghatározottság egy sajátos – a más helyeken kifejtett gondolataival nem feltétlenül könnyen összhangba hozható – modelljét képviselik. A kis körök esetében az emberek azok társaságában léteznek, akikkel a születés összekényszerítette őket, ami egy külsődleges szempont szerint kialakult asszociáció. Az egyes emberek odaadják magukat ezeknek a kisebb, differenciálatlan köröknek, elmerülnek bennük, személyiségük feloldódik bennük.⁵ Vagyis

3 A *Differenciálódás*-kötet utolsó részében Simmel a körök specializálódását az erőmetakarítás elvével magyarázza (Simmel 1890: 6. fejezet).

4 Ez a séma, mely az individualizációt a közeliektől való eloldódás és a távoliakhoz történő kapcsolódás kontextusában értelmezi, Ulrich Beckre is nagy hatást tett, aki szerint az újabb individualizációs folyamatok sajátossága, hogy az emberek tömegesen szakadnak ki a rendies osztálykultúrájukból, hogy aztán egy magasabb kollektivitás-szintű összefüggérendszerbe, a piac anonim világába illeszkedjenek be (Beck 1999 [1983]: 327–328). Ez a hatás is arra utal, hogy Simmel individualizációelmélete ma is friss.

5 E különbség hasonlatos ahhoz, mint amit három évvel korábban megjelent könyvében Tönnies felvázolt közösség és társadalom között (Tönnies 1983 [1887]). A két szerző ugyanakkor különbözik abban, hogy Simmelnél nincs jelen a Tönniesnél fellelhető romantikus antikapitalista beállítódás (Némedi 2004: 150), amely alapján a premodern közösségek autentikusabbnak tűnnek fel számára.

az az egy vagy az a néhány kör, amelynek részese valaki, nagymértékben meghatározza őt és személyiségét. A modern társadalmakban – ahol a differenciálódás által a megsokszorozódott körök egyre inkább tartalmi szempontból (például érdeklődés szerint) épülnek fel – ezzel szemben az egyes emberek sokféle társadalmi körben vesznek részt:

A modern ember először is a szülői családba tartozik, aztán az önmaga által alapított családba, és így a felesége családjába is, aztán a hivatásába, amely beilleszti őt többféle érdekkörbe (például minden hivatásban, amely tartalmaz alá- és fölérendeltségi viszonyokat, mindenki a maga tevékenységének, hivatalának, irodájának körében áll, amely összegyűjti a felül és az alul lévőket, egy másik kör pedig a különböző üzletágak azonos szinten álló tagjait gyűjti egybe), aztán még tudatában lehet a maga állampolgárságának és egy meghatározott társadalmi renchez való tartozásának, és legyen még tartalékos tiszt is, aki néhány egyesület tagja, és lehet, hogy van néhány különböző társadalmi köröket érintő társas kapcsolata (Simmel 2009 [1890]: 105).⁶

Az egyes körök e szituációban – épp azért, mert tartalmilag meghatározottak – csak egy részét veszik igénybe a bennük részt vevők személyiségének.⁷ Az egyedek individualitásának kialakulása is ehhez köthető. Az emberek számtalan társadalmi kör metszéspontjában állnak, ezáltal roppant változatos kombinációk jöhetnek létre. A modern körülmények között az individualitás első forrása tehát a körök sokasága: „Az egyik körhöz való hozzátartozás az individuumnak további játékkeret nyújt; de minél több lesz ezekből a körökből, annál valószínűtlenebb, hogy még lesznek olyan emberek, akik ugyanezt a csoportkombinációt fogják felmutatni, hogy a sok kör még egyszer *egyetlen* pontban fogja metszeni egymást” (Simmel 2009 [1890]: 106). Simmel szerint ugyanakkor nemcsak a körök száma lényeges az individualitás szempontjából, hanem – másodszor – az is, hogy különböző logika alapján épüljenek fel, s hogy a kapcsolódás az egyik körhöz ne implikálja a valamely másikkal való tartozást – tehát nem járul hozzá az egyediséghez az, ha olyan köröknek vagyunk tagjai, amelyek pusztán az általánosság fokában különböznek egymástól. Ha az ember egymáshoz képest „koncentrikus” köröknek a része, nem túlzottan nagy az individualitása, mely valójában akkor fokozódik, ha „egymás mellett” elhelyezkedő körökben vesz részt, és a személyiség tényleg ezek „metszéspontja”.

A személyiség meghatározottságát az növeli, ha a meghatározó körök egymás mellett fekszenek és nem koncentrikusak egymással. Vagyis az egyre szűkülő körök (mint például a nemzet, a társadalmi pozíció, a hivatás és ezen belül a különös kategóriák) a benne részt vevő személyeknek nem tudnak individuális pozíciót kijelölni, mivel a legszűkebb kör már magában foglalja a tágabb körben való részesedést; nem úgy, mintha valaki a hivatási pozíciója mellett még egy tudományos egyesületnek is tagja, felügyeleti tag egy részvénytársaságnál és a városnál is van egy tiszteletbeli tagsága (Simmel 2009 [1890]: 107).

Ha tehát az egyén sok „egymás mellett” körben vesz részt, akkor a személyisége sokkal több területét fedi le, ezáltal a személyiség meghatározottsága is nagyobb, de maga a személy individualisabb is. Az individualitás harmadik forrása, hogy minden társadalmi kör saját föl- és

6 A kötetből származó idézetek minden esetben a Weiss János fordította magyar kiadásból származnak.

7 A(z) egyébként Simmel munkáiból sokat merítő) kapcsolatháló-elemzés nyelvzetében a kis körök multiplexek, azaz többretegűek, mert a hálózat tagjai között többféle tartalmú kapcsolat áll fenn, sokféle cél és motiváció alapján kötődnek egymáshoz. A specializált modern körök ugyanakkor egyrétegűek (uniplexek), minthogy rendszerint egy meghatározott téma, tartalom köré szerveződnek (vö. Szántó és Tóth 1993: 37).

alárendeltségi viszonyokkal rendelkezik, és az esetek tekintélyes részében az egyes emberek pozíciói nem azonosak a hierarchiákban:

Ha az egységes érdek (...) a magasabb és az alacsonyabb személyek számára közös kötelet jelent, amely az egyéb különbségeket gyengíti, úgy az adott közösségen belül és a rá jellemző kategóriák alapján új különbségek jönnek létre a fent és a lent között, aminek semmi köze sincs az egyéb körökben létrejött fenthez és lenthez. Ha a pozíciók szintje, amelyeket egy és ugyanaz a személy a különböző körökben elfoglal, egymástól teljesen független, akkor olyan ritka kombinációk is létrejöhetnek, mint például az, hogy az olyan országokban, ahol általános hadkötelezettség van, a szellemileg és társadalmilag magasabban álló férfiak alá kell rendelnie magát a maga altisztjének (Simmel 2009 [1890]: 107).

Ezt a jelenséget a későbbi struktúraelméleti irodalom – Simmeltől függetlenül – a státuszinkonzisztencia fogalmával jelöli (vö. Lenski 1997 [1984]: 248, 253–255). A „státuszinkonzisztencia” mellett – negyedsorban – az is elősegíti az individualitást, hogy az emberek a kompetíció és a szolidaritás eltérő fokával jellemezhető körökben vehetnek részt. Például a kereskedő, akinek saját szakmai köreit a versenyszellem jellemzi, részt vehet bajtársias egyesületekben, ahol a szolidaritás és az alacsony szintű kompetitivitás uralkodik (Simmel 2009 [1890]: 108).

Simmel nem teljesen egyértelmű a tekintetben, hogy pontosan milyen mechanizmusról is van szó: hogy az egyéniség keres a már meglévő és egyedi személyisége minden aspektusának lefedése érdekében sok és sokféle logikájú köröket, amelyekbe bekapcsolódhat, vagy épp ellenkezőleg: csak a körökben való részvétel és az azok logikájának való megfelelés szükségessége alakítja ki azokat a készségeket, kompetenciákat, amelyek kombinációja révén az ember egyédivé válik. Mintha az előbbi gondolatra utalna Simmel következő megjegyzése: „az egyes minden hajlamának és törekvésének talál egy olyan kört, amely számára megkönnyíti a hajlamának és törekvésének kielégítését” (Simmel 2009 [1890]: 109). Itt mintha már eleve létező „hajlamok és törekvések”-re utalna a szerző. Ugyanakkor Simmel más helyen arról ír, hogy „A személyiség meghatározottságát az növeli, ha a meghatározó körök egymás mellett fekszenek és nem koncentrikusak egymással” (Simmel 2009 [1890]: 107 – kiemelés tőlem: B. V.), vagyis ezek szerint a körökbe való bekapcsolódás a személyiséget egy meghatározott szempontból formálja. Mivel a kérdést Simmel nem fejtette ki részletesen, feltételezhető, hogy inkább a két mechanizmus együttes jelenlétéről, kölcsönhatásáról van szó, talán abban a formában, hogy az emberek meglévő, ámde amorf hajlamainak és szükségleteinek a társadalmi körökhöz való csatlakozás ad formát, s az individualitás e társadalmi meghatározottságban alakul ki.

Összegezve kijelenthető, hogy Simmel a *Differenciálódás*-kötetben⁸ az individualitást nem valami őseredeti egyediséggént, a kötöttségektől való függetlenségként fogja fel, hanem sajátos társadalmi meghatározottságként. Az egyén a sokszoros és sokféle társadalmi meghatározottsága révén, vagyis a kombinációk egyedisége által válik individuummá. Azonban mindegyik kör csupán valamely részaspektusában határozza meg a személyeket, s e kisebb megformáltságok összességként jön létre az individualitás. Ez az érvelés az individualitást a különféle (magánjellegű, politikai, tudományos, szakmai stb.) társadalmi körökbe történő bevonódásként, inklúzióként értelmezi: az egyén sokszoros társadalmi meghatározottsága és egyedisége annak a következménye, hogy sokféle társadalmi körbe vagy rendszerbe kapcsolódik be.

⁸ Ahogy azt az 5. fejezet fordítói lábjegyzetében Weiss János tisztázza, a könyv e részének első változata 1888-ban jelent meg, ezt módosította Simmel az 1890-es kötet számára (vö. Simmel 2009 [1890]: 104).

Individualitás mint exklúzió

Simmel az 1904-es „A divát” című tanulmányában már némileg más hangvétellel ír. Itt azt fejti ki, hogy a divatnak külsődlegesen hódoló emberek a látszat ellenére nagyon is szabadok (Simmel 2001 [1904]: 192–193). A divat ugyanis sosem terjed ki a személyiség egészére, az egyénhez képest mindig külső marad. A divat mindig változik, s aki engedelmeskedik neki, úgy érezheti, hogy ő maga változatlan marad; vagyis a divatnak való külsődleges behódolás az érzés állandóságát tudja biztosítani. Simmel megfogalmazásában:

A kifinomult és a jellegzetes emberek éppen a divatnak ezt a jelentését teszik magukévá, amikor a divatot egyfajta álarcnak használják. Az általánosság normáinak mindenfajta külső megnyilvánulásban való vak engedelmesség náluk éppenséggel az a tudatos és szándékos eszköz, amelynek segítségével megőrzik személyes érzéseiket és ízlésüket – ezeket valóban maguk számára kívánják megtartani (...) nem kívánják kifejezni (...). Valami finom szégyent és féltékenységet, a külső megjelenés különössége mögött talán a legbelsőbb lényeg különösségét sejtethetjük, amelyet sok ember a divat mindent eltakaró nivelláló tendenciája révén menekít meg. Olyan diadala ez a léleknek a lét adottsága felett, ami legalábbis formáját tekintve csak a legmagasabb rendűeknek és a legkifinomultabbaknak adatott meg: maga az ellenség válik itt ugyanis szolgává (...) (Simmel 2001 [1904]: 193).

A kifinomult divatember a szabadságát, személyességét, individualitását azáltal őrzi meg, hogy a személyiségének a divat társadalmi folyamatába bevont, ebben az értelemben külsődlegesen meghatározott aspektusa mellett megőriz valami mást is, ami csak az övé. Vagyis itt nem a bevonódás, hanem a kapcsolatból történő kimaradás teszi lehetővé az individualitást. E gondolatmenet még részletesebben van jelen *A pénz filozófiájában* (1900). A mű negyedik, az egyéni szabadságról szóló fejezetében Simmel azt fejtegeti, hogy a nagy differenciálódással leírható társadalmakban ugyan egyre több embertől függünk, ám ez mégsem jár a szabadság teljes elvesztésével. Ennek oka, hogy a munkamegosztás révén az emberek csupán funkcióik révén kapcsolódnak egymáshoz, és leginkább ebben az értelemben függenek egymástól. Ez Simmel értelmezésében egyértelműen pozitív, mert számára nem maga a függés ténye volt problémás, hanem az emberi szabadságot erőteljesebben korlátozó személyes függőségi relációk. A sokszoros, funkcionális alapú és kismértékű függőségek mintegy szétterülnek a társadalmon, így nagyobb szabadsága marad az individuumnak.

A pénzgazdálkodás (...) nemcsak függetlenedést tesz lehetővé (...), hanem a kölcsönös függőség egy különleges fajtáját is, mely ugyanakkor maximális szabadságot nyújt. (...) Minél több dologi feltételtől függ – a bonyolult technika miatt – az emberek cselekvése és élete, ők maguk szükségszerűen annál több személytől kerülnek függésbe. Csakhogy a szubjektum szempontjából ezeknek a személyeknek kizárólag a kérdéses funkciók hordozóiként (...) lesz jelentőségük; amit ők ezenkívül mint személyek jelentenek, ebben a tekintetben egyáltalán nem is jön számításba (Simmel 2004 [1900]: 352–353).

A premodern társadalmak személyes függőségi kapcsolatai – épp azért, mert e társadalmak kisméretű köreiben többrétegű kapcsolatok alakultak ki az emberek között – a személyiség sokkal nagyobb részét vették igénybe. Jellemző módon nem sok embertől fügtek az emberek, ám ezek a függőségek annál erősebb, személyes jellegű függést jelentettek. Ezzel ellentétben a modern korban a pénz közvetítette, számtalan embertárral kialakult dologi

függőségek a személyiségnek csak a kisebb részét veszik igénybe, amelyeken túl megmarad az egyén szabadsága.

A szállító, a pénzhitelező, a munkás, akitől függünk, egyáltalában nem hatnak személyiségek-ként, mert mindegyikük rendre csak abból a szempontból lép be a kapcsolatba, hogy árut szállít, pénzt kölcsönöz, munkát teljesít, és egyéb meghatározó vonások egyáltalán nem jönnek náluk számításba. (...) Az általános tendencia (...) az, hogy a szubjektum ugyan egyre több ember teljesítményétől függ, de ugyanakkor egyre függetlenebbé válik maguktól a teljesítmények háttérben álló személyektől. (...) [A] korszerű munkamegosztás egyaránt növeli a függések számát, és eltünteti a személyiségeket funkcióik mögé (Simmel 2004 [1900]: 353–354).

A leírás természetesen némileg idealizáló, mivel a modern társadalmakban is nagyon sok múlik azon, hogy ki tölt be egy adott pozíciót: a munkahelyi felettes például lehet inspiráló a munkavállalók számára, vagy épp ellenkezőleg, pokollá is teheti az életüket. Simmel szándéka vélhetően egy olyan átható társadalmi tendencia felrajzolása volt, amelytől egyedi esetekben lehetséges az eltérés, de amelynek az iránya mégis egyértelmű: a személyes függőségek általános csökkenése. A *Differenciálódás*-kötettel szemben, mely a társadalmi körök fogalmát a legkülönbébb – magánjellegű, szakmai, gazdasági, politikai vagy civil szervezeti – kontextusokra alkalmazta, itt az elsődleges vonatkoztatási pont a gazdasági csere és a munka világa. A társadalmi funkciók hordozóiként színre lépő emberek – Simmel szerint – tehát nem személyiségként tapasztalják meg egymást, hanem csupán a funkcionális összefüggésekben kerülnek kapcsolatba, és csakis ezen összefüggés keretében, ami miatt nem kell személyiségük egészével részt venniük a kapcsolatban. A kimaradás ezért jelenthet szabadságot egy egyébként az elszemélytelenedésre épülő társadalmi-gazdasági rendszerben.⁹

A *pénz filozófiája* záró részében, „Az életstílus” címet viselő fejezetben Simmel visszatér a kérdésre, amely a korábbiaknál is explicitebb módon jelenik meg. Az objektív és a szubjektív kultúra kettéválása határozza meg a modern életstílust – ez a fejezet és a könyv kordiagnózisának a magva.¹⁰ Az élet minden területén megjelenik az a tendencia, hogy a felhalmozott, kikristályosodott objektív kultúra a maga kifinomultságával, komplexitásával messze meghaladja a szubjektumok kultúráját, akik ily módon nem képesek kibontakoztatni az objektív kultúrában rejlő potenciált. A munka, a divat, a művészeti stílusok, a tárgyi világ, a tudomány, a nyelv: mindenhol egy öntörvényű szféra mozgását észlelik a szubjektumok, akik nem tudják az ismeretek egészét belsővé tenni, elsajátítani, így belső világuk elszegényesedik (Simmel 2004 [1900]: 563–584).

9 Érdemes megjegyezni, hogy Simmel e gondolatokkal megelőlegezte Alfred Schütznek a kortársak tipizálásáról és különösen a tisztviselői típusról szóló fejtegetéseit (lásd például Schütz és Luckmann 1974: 82–83), míg a megsokszorozódott, ámde személytelen függőségi viszonyok leírása Norbert Eliasnak az *A civilizáció folyamata*-ban leírt gondolatmenetére lehetett hatással. Elias szerint a központosított állam abszolutizmus korabeli megjelenése azt eredményezte, hogy nőtt az egyes emberek, rendek és osztályok közti interdependencia, azonban ez leginkább funkcionális értelemben vett függést jelentett (Elias 2004 [1939]: 407–410). A gondolatok e párhuzamossága egyfajta korszellemre is utalhat, mely a funkcionális kapcsolatok előtérbe kerülését az elszemélytelenedéssel hozta kapcsolatba. A kettő ugyanakkor nem feltétlenül jár együtt. A késő modern kontextusában, amikor a tradicionális kötelékek javarészt felbomlottak, a funkcionális alapú (például munkahelyi) kapcsolatok nagyon is személyesekké válhatnak.

10 Lásd Némedi Dénes megjegyzését, miszerint az egész mű erre a diagnózisra fut ki: „[a] könyv minden különös gondolatmenete mintha csak azt a célt szolgálná, hogy plauzibilisebbé tegye [ezt] a tételt” (Némedi 2005: 197).

Ebben az összefüggésben a pénz az objektív kultúra ágense: alapja és hordozója az objektív kultúrának, így úgy tűnik, hogy az individualitás ellen ható tényező is egyben. E feltételezés ugyan nem légből kapott Simmel szerint, ám a pénzgazdálkodásnak van közvetett, első pillantásra nem szembeötlő hatása is. A pénzviszonyok előtérbe kerülése – noha a funkcionális összefüggésekben elszemélytelenítik az emberi kapcsolatokat, dologias alapokra helyezve őket – nem várt módon épp az individualitás megőrzését teszi lehetővé: „az élet valamennyi dologi tartalma egyre dologibbá és személytelenebbé, a nem eldologiasítható¹¹ maradék viszont annál személyesebbé válik, az én annál elvitathatatlanabb sajátja lesz” (Simmel 2004 [1900]: 593). Simmel az írógép analógiáját alkalmazva mutat rá: ezek az eszközök egyrészt elszemélytelenítik, eldologiasítják az írást. Míg a kézírás esetében az írásképből tükröződik a tollat vezető személyisége, addig az írógép az írásképből tökéletes uniformitását hozza létre. Mégis, az írás sokkal személyesebbé válik ezáltal, hiszen a fizikai megjelenés minden esetlegességétől függetlenül jelenik meg benne a tiszta tartalom (Simmel 2004 [1900]: 593). Következésképpen, és immár a társadalmi viszonyokkal összefüggésben, „ha a pénz éppúgy szimbóluma, mint oka annak, hogy minden közömbössé és külsővé válik, ami csak ilyenné válhat, akkor mégis ama legbenső tartalom megőrzőjévé is válik, amely immár saját határai között bontakozhat ki” (Simmel 2004 [1900]: 593).

A komplex munkamegosztásos társadalmak sokféle dologias viszonyai az egyént funkcionális összefüggésekbe helyezik, ami egyfelől a személyiség eme viszonyok által érintett aspektusainak a dologiassá tételét eredményezi. A személyiség azon vonásai és részei ugyanakkor, amelyeket nem lehet bevonni az ilyen rendszerekbe, szabadabban tudnak kibontakozni. A személyes integritás, szabadság és individualitás forrása, hogy a személyiség nem minden aspektusa vonódik be a társadalmi rendszerek működésébe. Kétségtől más a kontextus, amely előtt ez a gondolatmenet kibontakozik: a *Differenciálódás*-kötetben mindenféle minőségű és tartalmú társadalmi körökről van szó, míg e helyen a gazdasági szféra a vonatkoztatási pont. Mindazonáltal az individualitás forrása ezekben a fejtegetésekben az exklúzió, a kimaradás vagy kizárás az absztrakt összefüggésekből.

Az inklúzió és exklúzió modelljének aktualitása

A két simmeli individualitáselmélet (késő) modern relevanciáját mutatja, hogy az inklúzió és az exklúzió modelljének gondolati alakzata megjelenik a mai, illetve a huszadik század végi diszkusziókban is, akár hivatkoznak rájuk, akár nem. Az alábbiakban Bernard Lahire és Niklas Luhmann individualitásfelfogását állítom párhuzamba az egyik és a másik modellel: míg az előbbi szerző koncepciója a társadalmi körök metszéspontjában álló és az inklúzió által meghatározott szubjektum simmeli gondolatával mutat hasonlóságot, addig Luhmann a társadalmi rendszerekből kívül maradó szubjektivitást tematizálja.

A különbség adódhat egyfelől abból, hogy a két szerző nem egy időben alkotott, s a gondolataikat legalább egy-másfél évtizednyi különbséggel fogalmazták meg, másfelől abból is,

¹¹ E helyen nincs lehetőség annak kibontására, hogy a simmeli gondolatok mennyiben hasonlítanak és mennyiben térnek el Marx és Lukács elidegenedéssel és eldologiasodással kapcsolatos elméletétől. Simmel és a korai Lukács viszonyához lásd Szabari Vera írását (2019).

hogyan az elméleti előfeltevéseik miatt látják ennyire eltérően az individualitást. Míg Luhmann számára az ember a társadalmi rendszereknek csupán a környezetében létezik,¹² addig Lahire a szocializációelmélet felől érkezvén azt tartja fontosnak, hogy miképpen formálják meg az embereket a társadalmi viszonyaik. Mivel a két szerző közti időbeli távolság valójában nem nagy, túlzás volna azt állítani, hogy az individualitás két értelmezése közti különbség amiatt jött létre, mert Luhmann a modern, Lahire pedig a késő modern társadalmakra reflektál – hogy tehát valamiféle történelmi átalakulás okozná a differenciát. Az objektív strukturális folyamatok helyett érdemes a „korszellem” ezekkel nem feltétlenül összefüggésben álló megváltozását hangsúlyozni.¹³ A huszadik század második felében hangsúlyos kérdésként jelent meg a társadalmak funkcionális differenciálódása, ezzel szemben a huszadik század végén és az új évezredben a globalizálódás, a hálózatosodás, a viszonyok képlékenysége, a társadalmi határok (látszólagos) elmosódása került az előtérbe. Luhmann gondolatait a huszadik század utolsó harmadában (vagy már korábban is) alapvetően az a tapasztalat alakította, hogy a modern társadalmak funkcionálisan differenciáltak, Lahire számára viszont a globalizáció, az összeköttetések és hálózatok világa áll az elmélet tapasztalati háttérében. Az egyén az egyik esetben a funkcionális rendszerek nagy összefüggéseihez képest, a másikban azzal a sok és sokféle hálózattal kapcsolatban tematizálódik, amelyekbe beilleszkedik. A korszellem megváltozása hatással lehet az elméletek alapvető premisszáinak megválasztására is, így feltehetőleg nincs ellentét a két lehetséges magyarázat között: hogy az adott kor és az elméletalkotók alapvető meggyőződései is létrehozhatnak különbségeket.

Niklas Luhmann számára az ember vagy az individualitás sohasem volt központi jelentőségű kérdés, sőt Luhmann az európai „humanista” gondolkodási tradícióval szemben pozicionálta magát, mivel az szerinte megalapozatlanul az ember fogalmából indult ki a szocialitás értelmezésekor. Luhmann rendszerelméleti szemszögből közelíti meg az individuuum problémáját, az mintegy mellékes kérdésként bukkan fel nála. Értelmezése szerint a társadalmak individuumszemantikája a társadalmi differenciálódás különböző fokai szerint változik. Ezen az általános szinten, hogy tehát a társadalmi differenciálódás kontextusában bukkan fel az individualitás kérdése, rokon Luhmann szellemisége Simmelével. A kettejük közti különbség ugyanakkor abban érhető tetten, hogy az inklúzió és az exklúzió differenciája Luhmann-nál történelmi különbségként értelmeződik. A kevésbé differenciált, premodern stratifikált társadalmak esetében az egyes részrendszerek (mint például a rendek) hierarchiába rendeződtek, és az emberek önműn individualitásukat általában tudták megélni, hogy ezen általános kategóriákkal azonosították magukat és e kategória képviselőjeként tekintettek önmagukra. Az individualitásukat általában tudták megtapasztalni, hogy eleget tettek az egyes rendszerek által támasztott viselkedési követelményeknek, hogy próbáltak megfelelni az ezzel járó társadalmi szerepeknek (hogy például a lovag lovagként viselkedett). Ez Luhmann szerint az inklúzió logikája: az éntapasztalat érzése általában jön létre a pszichikai rendszerekben,

12 Sőt az ember nem is egységes rendszer nála, hanem kettébomlik az egymással strukturális kapcsolódásban álló biológiai és pszichikai rendszerre.

13 Weber a kultúra változásával magyarázza a problémafelvetések átalakulását a strukturális tényezők említése nélkül: „Am egyszer csak megfordul minden: a gondolkodás nélkül alkalmazott szempontok jelentősége bizonytalanná válik, az út homályba vész. A kultúra nagy problémáinak fénycsóvája máshová vetül. Ekkor a tudomány is összeszedi magát, hogy új helyről, új tudományos apparátussal a gondolat magasságából lepillantson a történés áradatára” (Weber 1998 [1904]: 69).

hogy azokat a műveleteket hajtják végre, amelyek az adott rendszerben elvártak, így önmagukat egy általánosság megtestesítőiként fogják fel (Luhmann 1993; vö. Karácsony 2009: 98).¹⁴

A funkcionálisan differenciált társadalmak sokféle funkcionális részrendszerei ellenben nem rendeződnek hierarchiába, és mindenki sokféle részrendszer működésébe vonódik vagy vonódhat be. Ily módon a kommunikáció olyan komplexitása jön létre, amely korábban ismeretlen volt. És „[m]inél differenciáltabbak a szerepek egy társadalomban, annál többet kell az egyénnek a szerepeket váltogatnia, s annál több oka van arra, hogy elgondolkozzék saját identitásáról és magatartásának következetességéről, s így erőteljesebben alakítsa ki individualitását” (Luhmann 1999 [1995]: 124). Az egyes részrendszerek meghatározott viselkedési elvárásokat támasztanak az emberek felé, akik számára ezek külsődleges kényszerekként jelennek meg. Így, ahogy Luhmann értelmezve Karácsony András megjegyezte, „[a]z egyén individualitása abban áll, ami nem oldódik fel egy-egy konkrét részrendszerben, amiben több, mint csupán tanár, mint választópolgár, mint vásárló, mint műélvező stb. Luhmann következtetése: a modern társadalomban az individualitás exklúzió révén valósul meg” (Karácsony 2009: 99). A problematika más kontextusban jelent meg Simmelnél és Luhmann-nál. Simmel, a 19. és 20. század fordulójának német művelt polgára számára alapvető kihívást jelentett az, hogy miként értelmezendő a társadalmi viszonyok dologiassá válása és elszemélytelenedése, mivel e tendenciák viszonylag új tapasztalatot jelentettek e korban. Ezzel szemben a huszadik század második felében alkotó Luhmann szerint a rendszerek funkcionális működése a normalitást jelenti, így az elszemélytelenedés fel sem merül nála lehetséges problémaként. Noha a kérdésfelvetés kontextusa különbözik, a funkcionális viszonyokból Simmel számára is adódnak kötelezettségek (mai kifejezéssel: szerepek), és Luhmann is úgy véli, hogy megtapasztalható az individualitás az önmagukat megfigyelő pszichikai rendszerek számára az ilyen jellegű viszonyokon kívül. A funkcionálisan differenciált modern társadalom individuumszemantikája Luhmann értelmezésében tehát a simmeli exklúziós modellben foglaltakhoz hasonlatos.

Lahire szemében az individualitás problémája jóval fontosabb kérdés, mint Luhmann számára. Ez azonban számára nem az individuum fogalmának kritikátlan elfogadását jelenti, hanem társadalmi megformáltságának vizsgálatát. Lahire kritikailag továbbfejlesztette Bourdieu habituselméletét.¹⁵ Simmelhez hasonlóan szintén azt a meggyőződést vallja, hogy ugyan létezik individualitás, de az társadalmilag meghatározott. A modern társadalmakban a cselekvők sokféle és sokszor ellentétes logikájú szocializáló miliók hatásának vannak kitéve, ezt a jelenséget nevezi Lahire pluriszocializációnak. Rendkívül sokféle hatás éri az embereket, amelyek mind formálják a személyiségüket: a családi viszonyaik,¹⁶ a nemi szocializációjuk, a foglalkozási környezetük, a baráti kapcsolataik, a tevékenykedés önkéntes szervezetekben, a részvétel a szubkulturális csoportosulások életében és hasonlók. Ezek a szocializációs közegek azonban a legritkább esetben képviselnek egy egységes logikát

14 Lásd még Gurevics érzékletes leírását arról, hogy a középkori ember nem az eredetiséget díjazta, individualitását csupán a társadalmi szerepei és a kötelezettségeinek való maradéktalan megfelelés alapján tudta elképzelni (Gurevics 1974 [1972]: 264).

15 A korszellem megváltozása mellett minden bizonnyal amiatt is centralisabb kérdés az individualitás Lahire-nél, mert az egyén társadalmi meghatározottsága a habitus fogalma kapcsán Bourdieu-nél is fontos probléma. (Sőt a kérdés visszautal egészen Durkheimig, tehát a francia szellemi közeg sajátosságai is számítanak.)

16 Milyen típusú háztartásban él valaki jelenleg? Milyen anyagi és kulturális tőkével rendelkeztek szülei vagy a házastársa? Gyerekkorában „egyke” volt, vagy voltak testvérei? Ha húgai, fivérei körében nőtt fel, hányadik volt a testvérek sorában?, stb.

(Lahire 2003). Ennek eredményeként az egyén heterogén szocializáló miliók hatására formálódik, aminek következménye, hogy diszpozíciói is heterogének lesznek, nem egységesek (Lahire 2004: 2§–4§, 2011: 64, 2012 [2001]: 57–58; vö. Takács 2012).

A többség az élet különböző területein és szintjein – zene, értékek és normák, sport, étkezés, emberközi kapcsolatok, munkával kapcsolatos beállítódások – jellemzően eltérő preferenciákkal rendelkezik. Vagyis a diszpozíciók – Bourdieu (2010 [1979]: 50) feltételezésével ellentétben – sem nem általánosíthatók, sem nem transzponálhatók eltérő területekre. Lahire szerint ez nem annyira kivétel, mint inkább a heterogén szocializáló miliók sokaságával jellemezhető modernitás alapvető szabályszerűsége (Lahire 2004). Ez nem jelenti azt, hogy a társadalmi osztályok közti különbségek csökkennének, hiszen a vegyes diszpozíciók ellenére továbbra is fontos a társadalmi elkülönöződés. Az egyes diszpozíciók csak bizonyos szituációkban tudnak aktiválódni, míg mások gátolják a működésüket és eltérő diszpozíciók „bekapcsolódását” teszik lehetővé (Lahire 2012 [2001]: 55–56). Lahire a „plurális ember” képét dolgozta ki, amely sokszorosán és sokféleképpen meghatározott. Szerinte abban az értelemben nem vagyunk individuálisak, hogy társas-társadalmi körülmények formáltak meg minket, ugyanakkor a köznapi, mindennemű meghatározottságot tagadó individuum-fogalomtól elszakadva mégis egyéniek vagyunk, amennyiben a társadalmi meghatározottságunk nem tűnik fel számunkra, és mivel a számos szocializáló milió sokféleképp formál(t) meg minket, aminek eredményeként egyedi személyiségkombinációk jönnek létre. Vagyis Simmellel szólva, az egyén Lahire számára is a társadalmi körök metszéspontjában áll: egyedisége a társadalmi körökben való részvétel, az inklúzió által jön létre. Simmelnél a társadalmi körök metszéspontjában található ember esetében egyfajta kölcsönhatás áll fenn: az egyediség azáltal jön létre, hogy az emberek a meglévő hajlamaik alapján választanak maguknak társadalmi köröket, amelyek formálják a személyiségüket, hajlamaikat és kompetenciáikat. E kölcsönhatás Lahire-nél is jelen van, aki egyáltalán nem tagadja a szocializáló miliók megválasztásának bizonyos szabadságát, ugyanakkor a kifejtésben nagyobb hangsúlyt fektet e miliók meghatározó erejére.

Konklúziók

Georg Simmel a modernitás és individualitás összefüggésére két olyan gondolati alakzatot is kínált, amelyek a mai kontextusban is relevánsak. Az egyikben az individualitás a társadalmi körökbe való bekapcsolódás révén jön létre, a másik szerint az individualitás az elszemélytelenítő társadalmi kapcsolatokból való kimaradás által őrizhető meg vagy formálódik. Az inklúzió modelljét Simmel az 1880-as évek végén, 1890-es évek elején fogalmazta meg először, míg az exklúzió modellje az 1900-as *A pénz filozófiájától* fogva van jelen nála. Feltűnő azonban, hogy a második nem igazán váltotta le az első, mert Simmel még 1908-ban is használta az inklúzió modelljét a *Soziologie* 10. fejezetében (Simmel 1908), hiszen az nem más, mint a *Differenciálódás*-kötet társadalmi körök kereszteződéséről szóló fejezetének a kibővítése. Így felmerül a kérdés, hogy a két modell valóban egymást kizáró alternatívát jelentett-e, vagy valamiféleképp összhangba hozhatók a simmeli gondolkörön belül is.

A logikailag elképzelhető egyik lehetőség szerint valóban két egymást kizáró individualitásmodell jelenik meg Simmel életművében, az pedig pusztán inkonzisztencia és Simmel „impresszionisztikusságának” (Allen 2000: 56) a számlájára írandó, hogy a két modell egy-

mást váltogatva jelenik meg hol az egyik, hol a másik műben. Ha így volna, akkor a két modell nem egymás kiegészítése, hanem egymás ellentéte lenne. Erre utal, hogy a gazdasági csere és a munka világát is a társadalmi körök fogalmával írja le Simmel a *Differenciálódás*-kötet példáiiban – és amennyiben a gazdasági kapcsolatok is az inklúzió modelljének részét képezik, úgy az ellentétbe kerül az exklúzióéval.

A másik lehetséges értelmezés szerint a két modellt Simmel nem állította egymással szembe, hanem az egyik kiegészítette a másikat, s fordítva. A *pénz filozófiájának* ama passzusait szemügyre véve, amelyekből az exklúzió gondolati alakzata kibontható, feltűnik, hogy Simmel az olyan kapcsolatokra tartja érvényesnek ezt a modellt, amelyek esetében a pénz fontos közvetítő, illetve szervező szerepet tölt be. Adódik az az interpretáció, hogy az exklúzió az elszemélytelenedett, funkcionális összefüggések, míg az inklúzió a nem funkcionálisztikus alapokon létrejött, nem pénz közvetítette kapcsolatok kontextusában nyer értelmet. Ha ez a megállapítás helytálló, akkor Simmel azt állíthatta volna, hogy a modern individuum valóban a társadalmi körök metszéspontjában áll, ugyanakkor bizonyos, a pénz közvetítette funkcionális kapcsolatok esetében az járul hozzá az individualitásához, személyes szabadságához, hogy a személyiségének bizonyos aspektusai kívül maradnak a kapcsolaton (negatív meghatározottság), míg más összefüggésekben épp ellenkezőleg, a társadalmi körbe való bevonódás járul hozzá az ember egyediségéhez.¹⁷ Ezt az egységesített modellt Simmel nem fejtette ki szisztematikusan, ugyanakkor összességében mégis meggyőzőbbnek tűnik annál, mint hogy – hol így, hol úgy érvelve – egyszerűen csak ellentmond önmagának.

Az individualitás és individuum kapcsán sokféle nézőpont alakult ki a tudományos és a közgondolkodásban, melynek két szélső pólusát a következőképpen lehet jellemezni. Egyfelől létezik az a naiv elképzelés, mely szerint az individualitás a társadalmi meghatározottságtól való függetlenséget, az egyéni szabadságot, öntörvényű egyediséget jelenti. Másfelől az a – például a frankfurtiaknál megjelenő – gondolat, miszerint a modernitás vagy (késő) kapitalizmus az individualitás kialakulásának alapvető feltételeit ássa alá azért, hogy már a szükségletstruktúrák is manipuláció révén alakulnak ki; eszerint a jelen sajátossága az autentikus emberi élet és individualitás helyett a manipulált lét. Ez a két álláspont azonban inkább világnézeti meggyőződéseket tükröz, és meglehetősen leegyszerűsítő. Simmel elkerüli e sarkos álláspontok problémáit, mivel egyrészt az egyént nem teljesen függetlenként, hanem társadalmilag létrehozottként, másrészt a maga sokszoros meghatározottságában mégis individuálisként értelmezi. Amennyiben meg kívánunk szabadulni az individualitás körüli kiélezett vélekedések ballasztjától, Simmel individualitásmodellje – legyen az két külön koncepció vagy egy egységesített modell – nagyon is vonzó alternatíva marad.

17 Ez az értelmezés a habermasi gondolatokhoz közelíti Simmelt, amennyiben a pénz mint médium eldologi-asodott (Habermasnál: a rendszerszféraakra jellemző) viszonyokat hoz létre, míg a mediatisáltságtól mentes (Habermasnál: életvilágbeli) viszonyok lehetővé teszik az egyéni kibontakozást. Ha a két szerző fogalmilag közelíthető is egymáshoz, jelentős különbség mutatkozik köztük abban, hogy a viszonyok dologiasá válását (Habermasnál: az életvilág mediatisációját, rendszer általi kolonizálását) mennyire tartják átható folyamatnak. Míg Simmel viszonylag optimista, mert azt állítja, hogy megmarad a személyiségnek egy a pénz hatásától érintetlen része, amely szabadon fejlődhet, addig Habermas szerint a pénz (és a hatalom) médiumának a túlterjeszkedése, behatolása az életvilágbeli összefüggésekbe a személyiség egészét veszélyezteti (vö. Habermas 2011 [1981]).

Hivatkozott irodalom

- Allen, Jon (2000): On Georg Simmel. Proximity, Distance and Movement. In *Thinking Space*. Mike Crang és Nigel Thrift (szerk.). London – New York, Routledge, 54–70.
- Beck, Ulrich (1999 [1983]): Túl renden és osztályon? In *A társadalmi rétegződés komponensei*. Angelusz Róbert (szerk.). Budapest: Új Mandátum, 418–468.
- Beck, Ulrich és Elisabeth Beck-Gersheim (2011 [1994]): Kockázatos lehetőségek. Individualizálódás, társadalmi életformák és a szerelem összefüggése. *Fordulat* (15): 10–26. Interneten: http://fordulat.net/pdf/15/F15_beck-beck_szerelem.pdf
- Bourdieu, Pierre (2010 [1979]): A habitus és az életstílusok tere. *Replika* (72): 49–94. Interneten: <http://replika.hu/replika/72-03>.
- Elias, Norbert (2004 [1939]): *A civilizáció folyamata*. Budapest: Gondolat.
- Gurevics, Aron (1974 [1972]): *A középkori ember világgépe*. Budapest: Kossuth.
- Habermas, Jürgen (2011 [1981]): *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Budapest: Gondolat.
- Karácsony András (2009): Az ember mint a hallgatás tárgya a luhmanni elméletben. *Replika* (66): 93–100. Interneten: <http://replika.hu/replika/66-06>.
- Lahire, Bernard (2003): From the Habitus to an Individual Heritage of Dispositions. Towards a Sociology at the Level of the Individual. *Poetics* 31(5–6): 329–356. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.poetic.2003.08.002>
- Lahire, Bernard (2004): Addenda. In *La culture des individus. Dissonances culturelles et distinction de soi*. Párizs: La Découverte, 737–739.
- Lahire, Bernard (2011): Das Individuum und die Vermischung der Genres. *Berliner Journal für Soziologie* 21(1): 39–68. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11609-011-0152-1>
- Lahire, Bernard (2012 [2001]): A habituselmélettől egy pszichológiai szociológia felé. *Replika* (79): 45–66. Interneten: <http://www.replika.hu/replika/79-03>.
- Lenski, Gerhard E. (1997 [1984]): A hatalom és privilégium. In *A társadalmi rétegződés komponensei*. Angelusz Róbert (szerk.). Budapest: Új Mandátum, 302–340.
- Luhmann, Niklas (1993): Individuum, Individualitát, Individualismus. In *uő Gesellschaftsstruktur und Semantik, Band 3*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 149–258.
- Luhmann, Niklas (1999 [1995]): A szociológia és az ember. In *uő Látom azt, amit te nem látsz*. Karácsony András (szerk.). Budapest: Osiris – Gond, 119–132.
- Némedi Dénes (2005): *Klasszikus szociológia 1890–1945*. Budapest: Napvilág.
- Schütz, Alfred és Thomas Luckmann (1974): *Structures of the Life-World*. London: Heinemann.
- Simmel, Georg (1890): *Über soziale Differenzierung. Soziologische und psychologische Untersuchungen*. Lipcse: Duncker und Humblot. Interneten: <http://socio.ch/sim/differenzierung/index.htm>.
- Simmel, Georg (1908): *Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*. Berlin: Duncker und Humblot.
- Simmel, Georg (2001 [1904]): A divat. In *uő Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. Budapest: Novissima, 180–200.
- Simmel, Georg (2001 [1917]): Az individualizmus. In *uő Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. Budapest: Novissima, 217–222.
- Simmel, Georg (2004 [1900]): *A pénz filozófiája*. Budapest: Osiris.
- Simmel, Georg (2009 [1890]): *A társadalmi differenciálódásról. Szociológiai és pszichológiai vizsgálódások*. Budapest: Gondolat.
- Szabari Vera (2019): Simmel magyarországi recepciója és a hazai szociológiában játszott szerepe 1960 előtt. *Replika* (112): 97–112.
- Szántó Zoltán és Tóth István György (1993): A társadalmi hálózatok elemzése. *AULA* 15(1): 30–55. Interneten: http://www.socialnetwork.hu/cikkek/szanto_toth_cikk.pdf.
- Takács Erzsébet (2012): From the One to the Many. From Pierre Bourdieu's Habitus Theory to the Concept of Bernard Lahire's l'homme pluriel. *Acta Sociologica. Pécsi Szociológiai szemle* (5): 57–60. http://szociologia.btk.pte.hu/sites/default/files/Acta_Sociologia/10_-_takacs.pdf.
- Tönnies, Ferdinand (1983 [1887]): *Közösség és társadalom*. Budapest: Gondolat.
- Weber, Max (1998 [1904]): A társadalomtudományos és társadalompolitikai megismerés „objektivitása”. In *uő Tanulmányok*. Budapest: Gondolat, 7–69.

Az EFOP-3.6.3-VEKOP-16-2017-00007 azonosítószámú, „Tehetségből fiatal kutató. A kutatói életpályát támogató tevékenységek a felsőoktatásban” megnevezésű projekt a Széchenyi 2020 program keretében, európai uniós (Európai Szociális Alap) társfinanszírozással valósul meg.